

Kirkedigernes arkæologi

Birgit Als Hansen, Nationalmuseet

Et kampestensdige, en græsklædt jordvold eller en gammel hegnsmur danner den smukkeste tænkelige ramme om mange af vore middelalderlige kirker, og tilmed kan de hver især fortælle en historie, der i mange tilfælde går helt tilbage til kirkens opførelse og kirkegårdens anlæggelse.

At kirkegårdens diger og mure indeholder eller dækker over værdifulde gamle anlæg, har man nok vidst, men gennem de senere år har undersøgelser af de stående diger og ikke mindst udgravninger af overpløjede kirketomter kastet nyt lys over den tidligste indhegning af kirkegården. Selvom diger og volde omkring ruinerne af de nedlagte kirker i tidens løb er forsvundet ved dyrkning af marken, har det vist sig, at afgrænsningen af kirkegårdens indviede jord stadig kan påvises, da skellet ofte er markeret med en grøft så dyb, at den skærer sig ned i undergrundens sand eller ler. En sådan skelgrøft er næsten umulig at fjerne, da den vil tegne sig som et mørkt spor i den lysere undergrund.

Også i verdenslig sammenhæng kender vi skelgrøfter fra arkæologiske udgravninger, og de gamle landskabslove foreskriver, at der anlægges grøfter under markskellene, så man til enhver tid kan afgøre retslige stridigheder ved en simpel afgravning.

Grøfterne omkring kirkegårdene har naturligvis også haft en praktisk hegnsfunktion. Den opgravede jord kunne i første omgang lægges op som en vold, der sammen med graven effektivt forhindrede svin og kreaturer i at komme inden for det hegnede område.

Ved en udgravning af den nedlagte kirke i Tirup ved Horsens fandt man en ca. et meter bred og tilsvarende dyb grøft, der var den sidste men uforgængelige rest af kirkegårdens indhegning. Et blik på planen (fig. 1) viser, at begravelserne stopper et par meter indenfor grøften, og vi tør nok formode, at denne bræmme repræsenterer en nu helt bortpløjet vold. Om grøften også har hegnet den tidligere trækirke, hvis stolper er markeret med sort på planen, kan ikke afgøres med sikkerhed, men at skelgrøfter også kendes omkring de tidligere trækirker blev bevist ved en udgravning som

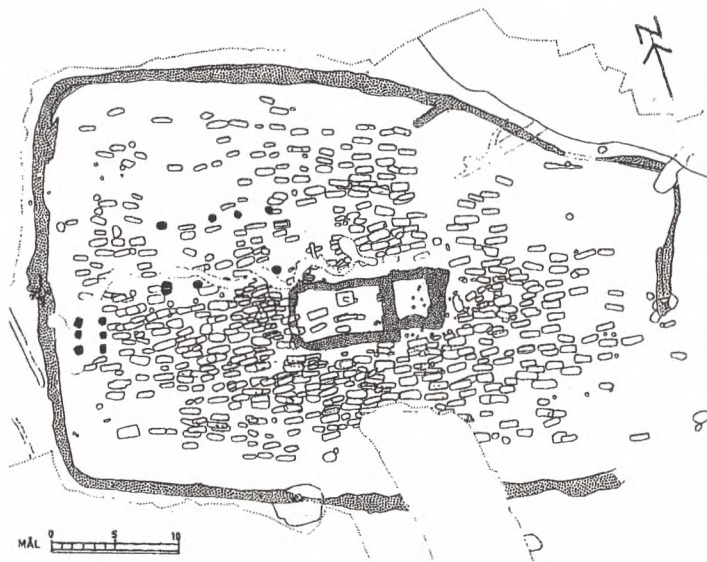

Fig. 1: Tirup kirketomt ved Horsens. Udgravningsplan, hvor stenkirkens fundamenter, trækirkens stolpehuller og kirkegårdens grøft er fremhævet. Rentegning Søren Gotfred-Pedersen 1984. (Målestok 1:500)

Aalborg Historiske Museum foretog i Sebbersund, hvor der i tilknytning til en handelsplads fra sen vikingetid og tidlig middelalder blev fundet en stor trækirke, hvis begravelsesplads var indhegnet med en grøft, hvor et af forløbene tilmed svarede præcist til det nuværende markskel.

En udgravning af kirketomten i Ullerup ved Fredericia gav ud fra de arkæologiske spor mulighed for at rekonstruere kirkegårdens indhegning fra kirkens opførelse til dens nedbrydning i 1600-årene (fig 2-3). Det første anlæg bestod af en to meter bred og en meter dyb grøft

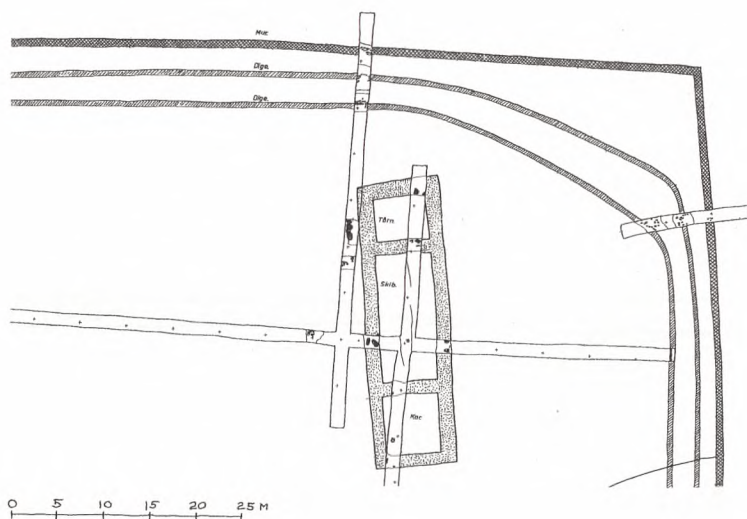
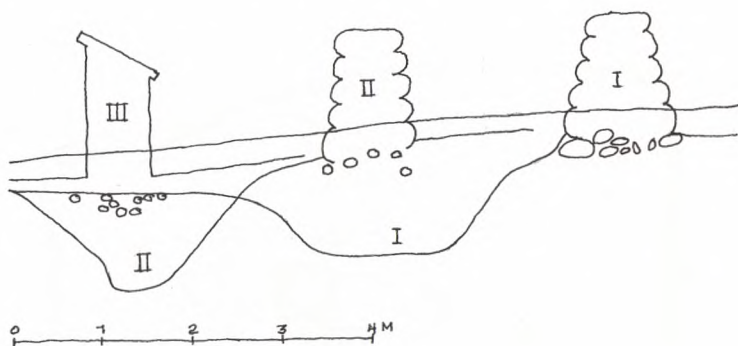

Fig. 2: Ullerup kirke ved Fredericia. Udgravningsplan, hvor digeforløbene er rekonstrueret ud fra iagttagelser i søgegrøfterne. Rentegning Gunnar Kramp og Roland Beldrini 1987. (Målestok 1:800)

Fig. 3: Ullerup kirke. Rekonstruktion af kirkegårdens indhegning. I: Dige og grøft fra 11-1200-årene. II: Udflyttet dige og grøft fra 12-1300-årene. III: Teglstensmur fra 1400-årene. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (Målestok 1:100)

med et stendige eller en stenarmeret jordvold mod kirkegården. Ved en mindre udvidelse blev grøften flyttet længere ud, og et stendige opførtes oven på den gamle tilfyldte grav. I den sene middelalder blev stendiget nedbrudt og en hegnsmur af tegl opførtes oven på den tilfyldte sekundære grøft.

Det siger sig selv, at muligheden for at påvise disse gamle anlæg er meget begrænset, når det drejer sig om de stående kirker, hvor alle bestræbelser går ud på at bevare digerne og undgå unødige indgreb. Dog har det i forbindelse med digegennembrydninger, der af den ene eller anden grund har været tvingende nødvendige, vist sig, at mønsteret gentager sig overalt i landet. Som eksempel skal fremhæves en grøft under jorddiget øst for Gørding kirke ved Nissum Fjord (fig. 4), hvor der midt under diget tegnede sig en to meter bred og en meter dyb grøft i det lyse undergrundssand. I grøftens sider og bund kunne der ikke spores rester af vækstlag,

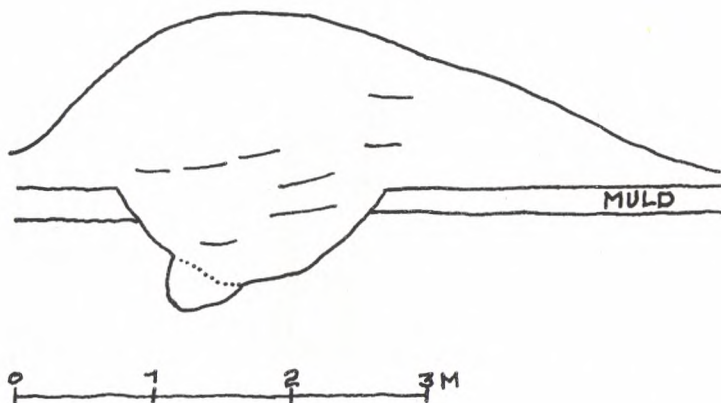

Fig. 4: Gørding kirke ved Nissum Fjord. Snit gennem østdige med grøft og græstørvsvold. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (målestok 1:100)

og dette kunne tyde på, at grøften må være fyldt op på et tidligt tidspunkt. Fylden bestod af græstørv, der gav sig til kende som vekslende mørke og lyse striber, der repræsenterede henholdsvis tørvens forvildede vækstlag og det vedhængende lyse undergrundssand. Også i voldens nedre dele kunne græstørvens karakteristiske struktur spores, så opfyldning af grøft og etablering af vold må være foregået samtidig.

Medens vi må tro, at diget i Gørding stort set ikke er ændret siden den tidlige middelalder, forholder det sig anderledes med stendigerne. Utallige gange beretter kirkeregnskaberne om sammenfaldne diger og elendige forhold på kirkegårdene på grund af strejfende husdyr. Det fremgår, at vedligeholdelse og reparation af kirkegårdens indhegning har været en tilbagevendende plage. Men selvom digerne gennem årene har været udsat for talrige reparationer og omsætninger betyder det dog ikke, at sporene af tidligere anlæg er fjernet. Et stendige kan udmærket indeholde en kerne af en ældre jord- eller græstørvsvold, og der skal udføres betydelige jordarbejder, før skelgrøfterne lader sig slette. Eksempelvis forekom det tvivlsomt, at vestdiget ved Thorsø kirke mellem Randers og Silkeborg kunne indeholde rester af arkæologisk interesse. Diget var ret uanseeligt med en kerne af løs jord, sten og byggeaffald, der tilmed var ødelagt af rødderne fra kirkegårdens store træer. Ikke desto mindre var der tydelige aftegninger af skelgrøften, der på grund af jordarbejder var reduceret til en halv meter bred og lige så dyb rende, der tegnede sig i undergrunden under det nuværende stendiges inderside (fig. 5).

At skelgrøfterne ikke nødvendigvis skal findes under de stående diger, fik vi syn for, da Vesthimmerlands Museum i Aars foretog en undersøgelse i forbindelse

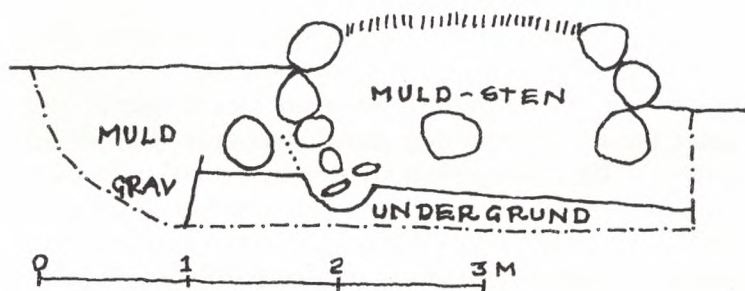
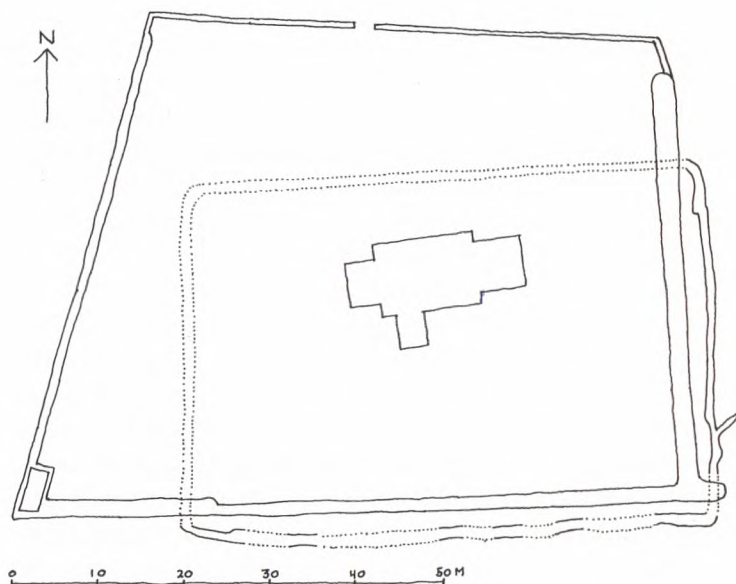

Fig. 5: Thorsø kirke i Midtjylland. Snit gennem vestdige med bevaret rest af grøft. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (Målestok 1:100)

Fig. 6: Gundersted kirke i Himmerland. Udgravningsplan, hvor grøftens formodede forløb mod vest og nord er angivet med stiplede linie. Forenklet tegning Morten Aaman Sørensen 1999. (Målestok 1:800)

med anlæg af depot- og parkeringsplads i området øst for Gundersted kirke i Himmerland.

Her blev påvist en næsten to meter bred grøft uden for det nuværende kirkedige (fig. 6). Hele østgrøften blev kortlagt, og det sydlige forløb påvist i søgegrøfter på den tilstødende mark. En kirkegårdsudvidelse mod nord og vest afskar os fra at påvise forløbet her, men de blødt rundede hjørner af grøften mod nordøst og sydvest antydede det videre forløb.

De ovenfor omtalte kirkegårdsindhegninger er af fredelig og praktisk karakter, hvor grøft og dige højst har kunnet holde løsgående kreaturer ude. Det skal dog nævnes, at der i enkelte områder forekommer kirkegårde, der er heget med grave og mure af så anseelige dimensioner, at de må være opført med tanke på at holde fjendtligsindede folk ude. Det gælder for nogle af de bornholmske kirker, muligvis for et par kirker på Djursland og for en lille gruppe kirker syd for Århus, hvoraf Odder og Mallings er de mest markante. I Mallings blev der ved en udgravning i 1943 påvist rester af en to en halv meter tyk granitmur med en foranliggende fire meter bred og halvanden meter dyb grav (fig. 7). Til murens sydøsthjørne sluttede der sig en cirkulær bygning, hvis underetage muligvis har fungeret som kapel, medens en formodet overetage kan have indgået i forsvaret af kirkegården. Denne massive udbygning af en

ældre kirkegårdsmur er formentlig sket i 1300-årene, hvor landets indre forhold var ustabile.

Det foregående har handlet om, hvordan de arkæologiske undersøgelser har bidraget til belysning af de tidligste indhegninger af kirkegårdene. I den forbindelse er det vigtigt at slå fast, at ethvert reparationsarbejde på diger og kirkegårdsmure, der går ud over almindelig vedligeholdelse, skal godkendes af Stiftsøvrigheden. Hvis arbejdet på nogen måde kan tænkes at berøre ældre anlæg skal Nationalmuseet tilkaldes og foretage en undersøgelse. Det samme gælder anlægsarbejder på arealer, der ejes af kirken og grænser op til kirker og kirkegårde. Her har Nationalmuseet i samarbejde med lokalmuseerne det antikvariske ansvar, hvilket medfører at menighedsrådet som offentlig myndighed må bekoste den arkæologiske undersøgelse i medfør af museumslovens §26.

Man behøver dog ikke at være museumsmand bevæbnet med skovl og spade for at få udbytte af kulturhistoriske studier i kirkedigerne. Først og fremmest er stenmaterialet meget forskelligt fra landsdel til landsdel og afspejler områdets geologi, som det er beskrevet andetsteds i dette tidsskrift. Undertiden optræder der materiale, der er forarbejdet af menneskehænder længe før kirkens og kristendommens tid. Det er således ikke så sjældent at finde sten med skålformede fordybninger, der stammer fra bronzealderen, og vikingetiden har i enkelte tilfælde været repræsenteret af sten med indhuggede runer. På Varde-egnen, hvor der i jernalderen har været udvundet jern af myremalmen, ser man ikke så sjældent, at den tunge jernslagge

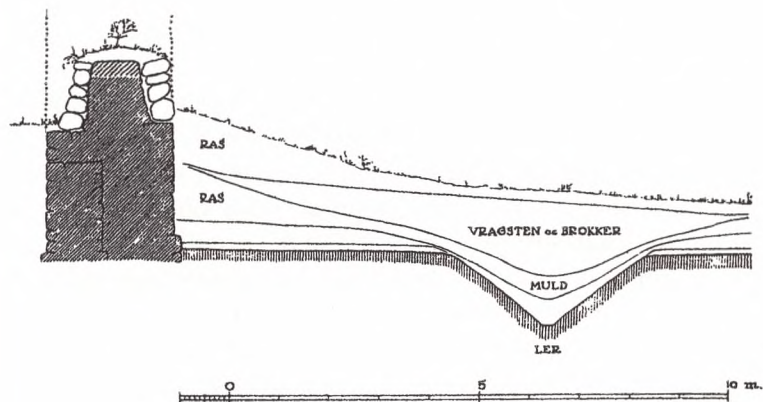

Fig. 7: Malling kirke syd for Århus. Snit i østre ringmur og grav.
Tegning C.G. Schultz 1944.
(Målestok 1:200)

fra smelteovnens bund er anvendt som "sten" i digerne.

I talrige af de jyske kirker, der er opført af fint huggede granitkvadre, er uanvendelige eller fejlhuggede sten fra kirkebyggeriet brugt i digerne. De røber sig ved en række tilnærmelsesvis kvadratiske huller, såkaldte kilehuller, der er indhugget for at kunne spalte stenene inden den videre forarbejdning til kvadre.

Gennem middelalderen sker der til stadighed ændringer af kirkebygningerne. Der opføres våbenhuse, sakristier og tårne. De små romanske vinduer udvides, døre ændres og hele murpartier sættes om. Ofte er de bygningssten, der er blevet til overs ved murgennembrydninger og ombygninger, genanvendt i digerne. Også mange af de bevarede middelalderlige gravsten har indgået i digerne, og enkelte sidder stadig tilbage, men i de fleste tilfælde har interessen for disse sten medført, at de er udtaget af digerne og har fået en mere prominent plads på kirkegården eller i selve kirken.

En meget væsentligt del af kirkedigernes kulturhistorie med berøringspunkter til arkæologien er slet ikke nævnt her. Det er digernes helt specielle flora, hvor gamle kulturplanter, der er indført til landet i middelalderen som læge- eller pryddplanter, har overlevet til vore dage. Emnet kræver stor specialviden og må overlades til en kulturhistorisk interesseret botaniker. Arkæologen må foreløbig nøjes med at fryde sig over mangfoldigheden og forundres over, at frø der har været begravet i jorden flere hundrede år stadig har evne til at spire frem og danne små nye kulturplanter.

Litteratur:

Nils Engberg og Jacob Kieffer-Olsen: Kirkegårdens grøft.

I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1992, s. 168-177.

Søren Ødum: Levende fortidsfund. I: Skalk 1964/4, s. 18-26.